

UOT 94

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2026.1.33>

Allahverdi Əlimirzəyev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun “Azərbaycanın qədim dövr tarixi” şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan.

alimirzoev.60@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6206-5449>

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN QƏDİM ETNO-TOPONİMLƏRİNİN ÖN ASIYA PARALELLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan toponimləri, Aşşur mətnləri, Urartu yazıları, etimologiya, Manna şəhərləri, qədim etnoslar.*

Giriş

Qərbi Azərbaycandakı (indiki Ermənistan respublikasının ərazisi) yer-yurd adlarının mənsəyi əhəmiyyət kəsb edən mövzulardan olduğundan tarixçilərin və filoloqların diqqət mərkəzində olub. Erməni millətçilərinin düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirdikləri siyasət nəticəsində coğrafi məntəqələrin tarixi adları dəyişdirilmişdir. Etnik kimliyin “pasportu” sayılan tarixi coğrafi adların erməniləşdirilməsi siyasəti eyni zamanda regionun etnik simasının yüzilliklər boyu necə dəyişdiyini tədqiq etməkdə əlavə problemlər yaratmışdır. Tədqiqatçılar etiraf edirlər ki, bölgənin yer-yurd adlarının mütləq əksəriyyəti türkmənşəli olsa da, bəzilərinin mənası müasir dillərdən izahı mümkün deyil. Belə adların müəyyən olunması və tədqiqi keçmişdə kütləvi əhali yerdəyişmələri ilə əlaqədar regionda baş vermiş etnik dəyişikliklərin öyrənilməsinə töhfə verə bilər.

Qədim Şərqi mixiyazılı mənbələrində Qərbi Azərbaycanın yer-yurd adları ilə həmahəng səslənən etno-toponimlərə rast gəlinir. Mənbələrdə bu tip spesifik etno-toponimlər Aşşur və Urartu hökmdarlarının Van və Urmiya gölləri hövzələrinə yürüşləri ilə bağlı xatırlanırlar və tədqiqatçılar adətən onları Türkiyə və İranın etnik, eləcə də hərbi-siyasi keçmişinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbələrdən biri kimi dəyərləndirirlər. Qərbi Azərbaycan əhəmiyyətli hissəsi 150 ildən artıq müddətdə Urartu hakim elitasının siyasi nəzarəti altında olmuşdur. Burada hərbi güc hesabına yaradılmış administrativ idarəçilik strukturları regionu Urartunun siyasi, iqtisadi və ideoloji təsir sferasında saxla-

mağa xidmət edirdi. Təbiidir ki, bu siyasət regionun etno-toponimik mənzərəsinə təsirsiz ötürə bilməzdi.

1. Şərqi Anadolu mənşəli etno-toponimlər

E.ə. II minilliyin ikinci yarısında Aşşur şahlığının Dəclə-Fərat vadisində siyasi hegemonluq uğrunda mübarizəyə qatıldığı, Van və Urmiya gölləri hövzəsində isə yeni tayfa ittifaqlarının formalaşdığı mürəkkəb bir şəraitdə Qərbi Azərbaycanda ilk siyasi qurumlar formalaşırdı. E.ə. IX əsrin sonundan Qərbi Azərbaycan Urartu hökmdarlarının hərbi yürüşlərinin hədəfinə çevrilir. Urartu mətnlərində xatırlanan yer-yurd adlarının müasir toponimlərlə eyniləşdirilməsi istiqamətində təşəbbüslər edilmişdir [Əlimirzəyev, 2022b, s.12, 15]. Bu mətnə Aşşur və Urartu yazılarında məlumatların daha geniş təhlili əsasında Qərbi Azərbaycanın müasir toponimləri ilə qədim mətnlərdə xatırlanan məntəqələrin fonetik bənzərliyinin təsadüfi olmadığını, tarixi hadisələrin nəticəsi olduğunu əsaslandırmağa çalışmışıq. Bu istiqamətdə aparılan ilkin araşdırmalar, eyni zamanda, Qərbi Azərbaycanın e.ə. I minilliyin birinci yarısında etnik mənzərəsi haqqında biliklərimizin zənginləşməsinə hesablanıb. Nəzərə alınmalıdır ki, məqalədə müasir toponimlər fonetik əlamətlərinə görə müqayisə olunur və heç də onların mixi yazılarda analoqları ilə eyni ərazidə yerləşdikləri anlamına gəlmir.

1. Mehri (və ya Meğri; Qərbi Zəngəzurda şəhər). Qədim Şərq dövlətlərinə coğrafi yaxınlığı səbəbindən yazılı mənbələrdə Zəngəzurun yer-yurd adlarından ilk dəfə Mehri yad olunur.

E.ə. XIII əsrin het mətnlərində bildirilir ki, hurri icmalarından birinin başçısı Urhi-Teşub Mehrinin hakimi ilə müqavilə bağlamışdır [Keilschrifttexte aus Boghazkö, 1934, texte № 14]. Dörd Aşşur hökmdarı (I Tukulti-Ninurta, I Tiqlatpalasar, II Aşşurnazirapal, II Adadnerari) e.ə. XIII-IX əsrlərdə Azərbaycanın qədim etnoslarından olan kutilərə (və ya qutilərə) qarşı hərbi əməliyyatlar zamanı Mehri adlı “ölkəni” viran qoyduqları ilə öyünürdülər. I Tukulti-Ninurta (e.ə. 1244-1208) hərbi yürüşünün miqyasını şimala doğru genişləndirərək, qədim mənbədə deyildiyi kimi, “Mehri ölkəsində hökmranlıq edən quti hakimlərini” məğlub etmişdir [Weidner, 1959, №№ 3,8,9,11,15; Дьяконов, 1951, № 3,4,5,7,8,9; Grayson, 1987, pp.248, 257, 262].

Mehri ölkəsinin yeri indiyədək dəqiqləşdirilməyib. I Tukulti-Ninurtanın kitabəsində Mehri Elhunia və Şarnida ölkələri [Дьяконов, 1951, №№ 3, 5-8; Grayson, 1987, texts A.O.78.1/3/5/7; Qaşqay, 2006, s.20-21], II Adadnerarinin mətnlərində isə Salua çarlığı ilə yanaşı [Дьяконов, 1951, №№ 20-21] qeyd olunur. Bu məlumatlar əsasında Mehrinin yerini təxminən təyin etmək olar. Belə ki, Şarnida Mannanın Sangibutu və Armarili vilayətləri sərhəddində yerləşən Şarni şəhər-qalası (Urmia gölündən şimalda [Дьяконов, 1951, № 49; Qaşqay, 2006, s.79]) ilə, Elhunia¹ və Salu² isə I Rusanın Kolagirən (ermənilər “Sovinar” adlandırılar) kitabəsindəki Ela və Şilaa yer adları ilə eyniləşdirilə bilər.

I Tukulti-Ninurtanın, II Aşşurnazirapalın və II Adadnerarinin kitabələrində “mehri” ağaclarının qənimət kimi Aşşura aparılmasından bəhs olunur [Grayson, 1987, Texts A.O.78.1, A.O.78.3, A.O.78.8; Grayson, 1990, text A.O.101.1]. Mehri haqqında sonuncu məlumat olan II Adadnerarinin yazısında (bax: şəkil 1) bu xüsusda deyilir: “... Mehri ölkəsində Ruuru çayının sahilindəki Baza, Sarbalia, Diduala və digər məskənləri işğal etdim. Onların sərvətini, onların mehri ağaclarını kəsdim və şəhərim Aşşura gətirdim” [Дьяконов, 1951, № 20; Gray-

son, 1990, text A.O.99.1].³ Aşşurluların “mehri” adlandırdıqları bitkinin mənası qədim sözlüklərdə verilən məlumata əsasən müəyyən olunur. Bu sözlüklərin birində [GIŠ/Ú] **ašûhu** = ^{giš}**me-eh-ru** sinonimi ilə qarşılaşırıq. Buradakı **ašûhu** sözü hurri dilində “yuxarı” mənasında işləndirdi [Хачикян, 1975, с.36].⁴ Aşşur mətnlərində bu bitki həm “ağac” (**GIŠ**), həm də “ot” (**Ú**) ideoqramları ilə müşayiət olunurdu. Terminin konkret ağac növünü bildirdiyi başqa bir qədim sözlükdə qeydə alınmış **ekal** ^{giš}**mehri** (“mehri ağacından tikilmiş saray/məbəd”) ifadəsi ilə təsdiqlənir. Akkad dilinə dair müasir lüğətlərdə **mehru** (adlıq halda; yiyəlik halda **mehri**) termini “küknar” mənasında tərcümə olunur [von Soden, 1965, s.641; The Assyrian Dictionary, 1977, p.60]. Ehtimal ki, Mehri toponimi bu yerlərin quru dağ-çöl landşaftına uyğun gələn və geniş yayılmış ardıc ağacının yerli hurri dilindəki adından götürülüb, çünki ardıcın həm ağac, həm də ot növü mövcuddur.⁵ Maraqlıdır ki, bu termin kürd dilində **mərx** formasında indi də işlənməkdədir [Balatti, 2016, №1, pp.45-48].

II Adadnerarinin yazısında xatırlanan Ruuru hidronimi (bax: şəkil 1, III sətir) yerli termin deyil; bu dağ çayı dəfələrlə daşdığına görə aşşurlular onu ümumsami sözü ilə adlandırıblar; müqayisə et: aramicə **rīrā**, ibrancə **RYR**, ərəbcə **rayr** (“kənara axan”, “daşan”, “məcrasından çıxan”).⁶ Ruru çayı Arazın qolu olan Mehri çayına uyğun gəlir. Deyilənləri nəzərə alaraq Mehrini əminliklə Zəngəzurun cənub bölgəsində yerləşən indiki Meğrinin ərazisində lokalizə etmək olar.

³ Baza şəhərinin adı (bax: şəkil 1, II sətir) Xilafətə qarşı Xürrəmilərin azadlıq hərəkatının dayaq məntəqəsi olan Bəzz qalasının adı ilə müqayisə oluna bilər. Görünür, o dövrdə Mehri tayfa birliyi indiki Meğri rayonu ilə müqayisədə daha geniş ərazini əhatə edirdi.

⁴ Məsələn, morfoloji baxımdan kaşşu termini **mašhu** < **ma**+**ašhu** “tanrı”, hurri dilindən tərcümədə isə hərfən “Üstü olmayan”, yəni “Ondan yüksəyi yoxdur” kimi mənalandırıla bilər.

⁵ İ.Bayramov hesab edir ki, Artiz kəndinin (Ellərdə/Abovyanda) adı qədim türk dillərində ardıc bitkisinin adıdır [Bayramov, 2002, s.77].

⁶ Şimali Mesopotamiyanın qədim toponimikasında **-ruru** komponentli bir neçə coğrafi adla qarşılaşmaq mümkündür. Müqayisə et: Baba-rura, Zuza-rura və s. [Дьяконов, 1951, №№ 20, 34].

¹ **Elhunia** < **Ela-ḫi-né** (burada **-ḫi** və **-né** şəkilçiləri hurri və biayni (Urartunun rəsmi dili) dillərində mənsubiyyət göstəricisi kimi istifadə olunub). Bu ad hərfən “Uca yer” deməkdir.

² Uruatri (=Urartu) tayfa ittifaqına daxil olan eyni adlı vilayətdən fərqləndirilməlidir [Дьяконов, 1951, № 2].

Şəkil 1. II Adadnērarinin kitabəsindən fraqment

Urartu hökmdarlarının Göyçə gölünə yürüşlərinin marşrutu bəzi hallarda Mehrinin ərazisindən keçsə də⁷ bu xoronimin onların mətnlərində xatırlanmaması təəccüb doğurur. Görünür Urartu mətnlərində Mehri başqa adla qeyd olunub.⁸

2. Sofulu (Sisianda kənd). E.ə. 782-ci ildə I Arqışti Kiçik Asiyadakı Xatti və Sapuuni vilayətlərindən deportasiya etdiyi 6600 əsiri Aza ölkəsində (Kiçik Ağrı vadisində) yerləşdirir. Əsirlər qısa vaxt ərzində yeni qala-şəhər inşa edirlər [Меликишвили, 1960, №№ 127, 128A; Арутюнян, 2001, №№ 173, 174A, 197, 198, 200, 201]. Tədqiqatçılar yeni şəhərin adının yazıldığı işarələri **ir-pu-uz-ni** kimi oxuyaraq müasir “İrəvan” adının praforması hesab edirlər. Bizim araşdırmalarımız göstərir ki, bu işarələr qrupu əslində **sa-pu-uz-ni** kimi oxunmalıdır, yəni şəhər onun tikintisində iştirak edən sofenalı əsirlərin şərəfinə belə adlandırılıb.⁹ Ola bilsin ki, Sisiandakı Sofulu kəndinin adı da Sapuunidən/Sofenadan olan deportantlarla əlaqələndirilməlidir.

⁷ Məsələn, I Rusanın (e.ə. 735-713) Sovinar kitabəsində 23 “gölətrafi” (və ya “dənizətrafi”) ölkələrin koalisiyasına qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarda Lueruni məntəqəsi də qeydə alınıb. Lueru toponimi Mərənddən 19 km şimal-qərbdə yerləşən Livar kəndinin adını xatırladır. Yazılış variantlarına görə (**lu-e-ru-ni** və ya **lu-e-ru-hi**) bu məntəqənin adı etno-toponim hesab olunur [Меликишвили, 1960, №№ 155D, 266]. Mixi yazı sistemində -V- fonemi üçün xüsusi işarə olmadığından adekvat olaraq -U- və ya -M- səsləri tətbiq olunurdu. Ümumiyyətlə, bu mətnə xatırlanan toponimlərin lokalizə problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar da bəzi məskənləri Göyçə gölündən cənubda lokalizə edirlər [Мещанинов, 1937, c.66-77; Меликишвили, 1954, c.68; Diakonoff, Kashkai, 1981, pp.78, 85, 105, map].

⁸ Bəzi coğrafi adların Aşşur və Urartu yazılarında fərqli adlarla göstərilməsi adi haldır. Məsələn, aşşurluların “Urartu” adlandırdıqları ölkəni yerli sakinlər “Biayni” adlandırırdılar.

⁹ Urartu mətnlərindəki Supani xoronimi antik dövr yunan müəlliflərinin əsərlərində Σοφена (Sofena) adı ilə göstərilir və indiki Sübhandağ (Muş vilayətində) ilə eyniləşdirilir [Əlimirzəyev 2022b, s.412].

3. Kuman (Qərbi Zəngəzurdə etnotoponim). E.ə. XIII-XII əsrlərin Aşşur hərbi xronikasında ukuman (və ya kuman) etnik qrupunun ölkəsi haqqında məlumatlar yer alır. I Tukulti-Ninurtanın mətnlərinin birində ukumanilərin və qutilərin “geniş ölkəsinin” Aşağı Zab çayının (və ya Kiçik Zab; Dəclənin qolu) qarşı tərəfində yerləşdiyi qeyd olunur [Qaşqay, 2006, s.20-21]. I Tiqlatpalasarin kitabələrində bildirilir ki, qutilər mehranlılar və ukumanilərlə qonşuluqda yaşayırdılar. Onun zamanında aşşurlular ukumanilərin torpaqlarını işğal etməyə təşəbbüs göstərmişlər; o vaxtlar ukumanilərə Abulee adlı hökmdar başçılıq edirdi [Grayson, 1987, p.235]. Quti dilində başlanğıc sait səsin itmə ehtimalının yüksək olduğunu nəzərə alsaq ukuman/kuman toplumunu qutilərə qohum hesab edə bilərik.¹⁰

2. Hurri mənşəli toponimika

Yer və şəxs adlarında təsadüf olunan komponentlərə əsaslanaraq Qərb və sovet alimləri Manna əhalisini əsasən lullubi, quti, qismən hurri mənşəli hesab edirdilər və bu fikir özünü doğrultmaqdadır [Gelb, 1944, p.83; Меликишвили, 1954, c.88; Алиев, 1960, c.164; Грантовский, 1970, c.88].

1. Xinzirək (Gorus yaxınlığında kənd). Toponimini hurrilərin leksikonundakı **hinzuri** [Laroche, 1980, p.106]¹¹ termininə əsasən “Almalıq” kimi mənalandırmaq mümkündür. Qafanda və Keşişkənddə (ermənilər “Yeğednadzor adına dəyişiblər”) “Almalı” adlı kəndlər mövcud olmuşdur.

2. Pürülü (Qafan rayonunda, Kığı çayı sahilində kənd). Toponim hurri leksikonundakı **purli** (“ev”) sözünə bağlana bilər [Laroche, 1980, pp.206-207].

¹⁰ Məsələn, quti hökmdar ismi Sarlaq (və ya Sarlaqab) bir mətnə Assarlaq kimi yazılıb. M.Kozad Ukuman ölkəsini qutilərə aid edir [Kozad, 2012, p.498]. Qutilər Mannanın etnik tərkibində əhəmiyyətli çəkiyə malik olmuşlar. Mannalıların dili üçün isimlərdə başlanğıc sait səs protetik səciyyəvi olduğundan, bəzən tələffüz olunmurdu: müqayisə et: Atrana/Terana, Zibiya/Uzbiya, Luşia / Uluşia / Lusua / Lusae və s. [Zadok, 2002, p.92].

¹¹ Bu termin erməni dilinə də keçib. Müqayisə üçün deyək ki, Vayk (keçmiş Əzizbəyov) rayonunda azərbaycanlıların Almalı kəndinin adını ermənilər eynimənalı “Xnzorut” adı ilə əvəz ediblər.

3. Patrinc (Əştərək rayonunda kənd). Kəndin adı haqlı olaraq biayni mənşəli **patari** “şəhər” sözünə bağlanılır [Bayramov, 2002, s.492]. Müqayisəyə Gizilbunda (və ya Qizilbuda) şahlığının (Mannanın cənub-şərqində, Mada tayfa birliyi ilə sərhəddə) Appatar (**ab+patar**; hərfən “Köhnə şəhər”) şəhəri cəlb oluna bilər. E.ə. 714-cü ildə bu şəhərin sakinləri II Sarqona xərac qismində qoşqu atları, qaramal və davar göndərmişlər [Дьяконов, 1956, c.215].

3. Lullubi-Elam mənşəli toponimika

Urartu mətnlərində Göyçə gölü bölgəsindəki etnik qruplara, xüsusən də Uduri-Etiuni tayfa ittifaqına ümumi ismə çevrilmiş **luluina** (hərfən “lullubiyyə məxsus”=“düşmən”) termini işlənir [Меликишвили, 1954, c.132-135; Мещанинов, 1978, c.190-191]. Deməli, etno-dil baxımından elamlılara qohum hesab edilən lullubilərin bir qrupu (bunlar elimeylər də ola bilər) Qərbi Azərbaycan ərazisində də məskunlaşmışdır. Buradakı “ölkələrdən” birinin adının – Zamaa (**za-ma-a**) lullubilərin Zamua öykönimi ilə bənzərliyi təsadüfi sayılmamalıdır [Меликишвили, 1960, № 266; Diakonoff, Kashkai, 1981, p.105]

1. Şenqavit (İrəvan yaxınlığında Kür-Araz mədəniyyəti dövrünün yaşayış yeri) və Zəngilər (Zəngibasarda kənd). Birinci toponim II Sarqonun “Tanrı Aşşura məktub”unda verilən məlumata görə Urmiya gölü ilə Araz çayı arasında yerləşən Sangibutu vilayətinin adı ilə müqayisə oluna bilər.¹² Sangibutu adı Urartu mətnlərində xatırlanmır; vilayətin yerləşdiyi bölgənin qərb hissəsini urartulular Puluadi adlandırırdılar. İlk nəzərdən toponim sanki akkadmənşəli komponentlərdən (**sangi+bitu**) yaranıb. Əslində şumerməənşəli olan birinci komponent (**sanga** (<**sag** / **sang** “baş”>”kahin” [Канева, 2006, c.110]) elamdilli mətnlərdə **sunkik** [Дьяконов, 1967, c.96, 98], hurridilli yazılarda **sankunni**, **sankuniyanza** formalarda da titul kimi işlənirdi [Laroche, 1980, p.214]. İkinci komponent (**bitu**) Akkad dilində “ev” mənasındadır. Bütövlükdə, Sanqibutu toponimi sanki “Kahin evi” kimi mənalandırılmalıdır. Lakin birinci komponentin qədim toponimikada fərqli variantlarını nəzərə aldıqda belə etimologiya

özünü doğrultmur. Belə ki, birinci komponent Qafqazda və Anadoluda türklərin yayıldığı arealın coğrafi adları üçün xarakterik sayılır.¹³ Görünür, məhz bu əhəmiyyətli faktı nəzərə alaraq Zəngəzur toponimini orta əsr mənbələrindəki türkmənşəli “zəngi” tayfa adı ilə əlaqələndirmək təklif olunmuşdur [Urud, 2005, s.16-17; Muradverdiyev, 2007, s.81].

Zənnimizcə toponimin izahı qədim mətnlərdə axtarılmalıdır. “Luqalbanda dağın mağarasında” adlı Şumer eposunda lullubilərin ölkəsi Zabuada (=Zamua) Zəngəzur adlı yuxu tanrısı (**za-an-gar3-ra dingir ma-mu-da-ke4**) xatırlanır [Vanstiphout, 2003, pp.122-123].¹⁴ **zanga** sözü məntiqlə “gecə”, “qaranlıq” kimi mənalandırılmalıdır. Yalnız belə izah bu tanrının yuxu ilə bağlılığını təsdiq edir. III Tiqlatpalasarin salnaməsində xatırlanan Sanqilulu (“Tanrı Zənginin yeri”) toponimi [Tadmor, Yamada, 2011, pp.46, 68] ola bilsin ki, bu tanrının adına bağlı olmuşdur. **Zanga** sözü xeyli sonralar ərəb dilinə keçməklə (?) *zənci* formasını almışdır və dilimizdə də işlənəlməkdədir. Maraqlıdır ki, **zanga** sözünə təklif etdiyimiz semantika müasir coğrafi adlarla da təsdiqlənir. Məsələn, Zəngi hidronimləri “Qara çay”, Zəngilan və Zəncan “Qara torpaq”, Sanqaçal “Qara çala” kimi etimologiya oluna bilər. Bu baxımdan “Zəngəzur” adı samimənşəli söz birləşməsi kimi “Qara istehkam səddi”, “Qara qala” kimi mənalandırıla bilər. Maraqlıdır ki, Qərbi Azərbaycanda “Qaraqala” adlı məntəqələr mövcud

¹³ Müqayisə et: Anadoluda antik dövr yunan müəlliflərinin **Σαγγάριος**, latın yazarlarının isə **Sangarius** (müasir Sakarya) adlandırdıqları çay, Gürcüstanda Zəngənə, Azərbaycanda Zəngilan, Zəngəran (Yardımlı rayonu), Zəngənə (Sabirabad rayonu), Zəngidərə çayı (Qobustan rayonu), İrəvan mahalında Zəngibasara, Zəngilər, Zəngili, Cənubi Azərbaycanda Zəngan (ərəb qrafikası əcnəbi adlardakı -g- fonemini, xüsusi işarə olmadığından, -c- səsinə ifadə edən hərflə əvəz edirdilər; bu səbəbdən şəhərin adı Zəncan formasına düşüb) yer adları, Zəngi (ermənilər bu çayı Hrazdan adlandırırlar) və Zəngi (İsmayilli rayonunda) hidronimləri və s.

¹⁴ **za-an-gar3-ra** yazılış formasında Zəngə teonimidir; ona əlavə olunan -ra mətnin dilində (şumercə) yiyəlik hal şəkilçisidir. Yəni, morfoloji baxımdan bu teonimin yazılışı “Zəngə+nın” kimi mənalandırılmalıdır. Tanrı adlarını

əks etdirən siyahıların birində belə bir izahla qarşılaşırıq: **za-gar** = **ma-mu-de-ke4** (“Za[n]qa – yuxu tanrısı”) [Litke, 1998, p.137].

¹² Mixi təzi sistemində -V- foneminin -U- səsi vasitəsilə ifadəsinin mümkünlüyünə dair 8-ci qeydə bax.

olmuşdur. Onlardan birini ermənilər Getap, digərini Sevaberd, başqa birini Noramut adları ilə əvəz etmişlər. Bu baxımdan Urmiya gölü ilə Araz çayı arasındakı bölgənin Aşşur mətnlərindəki Sangibutu adını da “Qara qala” kimi mənalandırmmaq lazımdır. “Sanqibutu” adı indiki Səncəbad kəndinin (Xalxaldan qərbdə) adının praforması hesab olunur; kəndin kənarından Səncəbad-rud çayı (“Qaraqala çayı”) axır [Zadok, 2002, p.35].

Sanqa termini tarixən Şərqi Anadolu coğrafiyası üçün də xarakterik olub. Aşşur çarı I Salmanasarın salnamələrində Uruatri tayfa birliyinə daxil olan 8 subyektin, o cümlədən, Zinqun vilayətinin adı çəkilir [Дьяконов, 1951, № 2; Меликишвили, 1960, № 278; Grayson, 1987, Text A.O. 77.1, p.183]. Bu vilayət Van gölünün şimal-qərb sahili yaxınlığında, ya da indiki Zenqanın (Midyat yaxınlığında) yerində lokalizə olunur [Diakonoff, Kashkai, 1981, p.105; Арутюнян, 1985, с.83]. Bu toponim Zikunu (adlıq halda) və Zikuni (yiyəlik halda) formalarında Aşşur hökmdarı I Tiqlatpalasarin [Luckenbill, 1968, Vol. I, § 334] və Urartu çarı II Rusanın [Меликишвили, 1960, № 278. Mətnə bu yer Urartunun baş tanrısı Haldinin ibadət mərkəzi kimi göstərilir] mətnlərində də qeydə alınıb. Bu vilayət Anadoluda, indiki Midyat yaxınlığında lokalizə olunur [Diakonoff, Kashkai, 1981, p.105]. Son iki forma biayni dilində və qrafikasında **-ñ-** (sağır nun) səsinin və işarəsinin yoxluğu ilə əlaqədar yaranmışdır. Maraqlıdır ki, Ziukuni həm toponim, həm də teonim olmuşdur [Меликишвили, с.32, прим.13]. Deyilən misallar **sanqi** (< **zanqi**) sözünün yerli mənşəli olduğunu söyləməyə əsas verir, çünki Şumer və Akkad dillərində müstəqil söz kimi işlənməyib.

2. Kurud (erməni orfoqrafiyasında Karud; Qafanda kənd). Elam leksikasının **karadalari** (“keçmiş”, “qədim zaman” [Hinz, Koch, 1987, I, s.438]) söz birləşməsində (**karad+a** (birləşdirici sait)+**lari**) nəzərə çarp. Müqayisəyə e.ə. III minilliyin mətnlərində qeydə alınmış Karda toponimi (Mərkəzi Zağrosda; hərfən “Qədim məkan”, “Köhnə yurd” [Hennerbichler, 2014, pp.168-198]) cəlb oluna bilər.

3. Zabazadur (Sisianda kənd). Lullubilərin Simurru şahlığının (Seymərre ovalığında) hökmdarı Zabazunanın (e.ə. XIX əsrin birinci

yarısı) adı ilə müqayisə oluna bilər [Kozad, 2012, p.339].

Arxeoloji qazıntılar zamanı Sərdarabadın (Urartunun bölgədə administrativ mərkəzi Arqıştixinili şəhəri) xarabalıqlarından “Qılqameş haqqında epos”un Elam dilinə tərcümə variantının fraqmentləri tapılmışdır [Diakonoff, Jankowska, 1990, pp.102-123]. Urartuda rəsmi dilə tərcüməsi olmadığı halda Şumer-Babil ədəbiyyatının şedevr əsərinin Elam dilinə tərcüməsini nə ilə izah etmək olar? Sərdarabadın xarabalıqlarından Elam dilində yazılmış məktub da aşkarlanmışdır. Morfoloji əlamətlərini nəzərə alaraq hesab edirlər ki, bu mətnlər e.ə. 585-539-cu illərdə tərtib olunmuşlar. Çünki Əhəmənilər imperiyası dəftərxanasında Elam dili ilk dəfə e.ə. VI əsrin sonunda təsərrüfat əməliyyatlarının qeydə alınması üçün tətbiq edilməyə başlamışdır [Potts, 1999, p.301].

Son zamanlar Urartu dövlətinin süqutunu III Sardurinin vaxtına (e.ə. 640-638-ci illərə) aid edirlər [Медведская, 2018, с.180]. Lakin müttəfiqi Aşşurbanapal (e.ə. 669-627) sağ ikən hər hansı kənar müdaxilə səbəbindən Urartunun məhv olma qorxusu yox idi. Deməli, Urartu dövləti e.ə. 627-ci ildən tez siyasi səhnədən silinə bilməzdi. Bu səbəbdən haqqında bəhs olunan elamdilli mətnləri Urartunun süqutundan sonra Qərbi Azərbaycanda formalaşan yerli elammənşəli siyasi quruma aid etmək lazımdır. Ehtimal ki, yerli əhali üçün anlaşıqlı olan və biayni dilindən kəskin fərqlənən Elam dilinin hansısa dialekti bu siyasi qurumun rəsmi dili olmuşdur.

4. *Köçəri kimmer və skif mənşəli etno-toponimlər.*

1. Gümrü. Aşşur xəfiyyələrinin II Sarqona ünvanladıkları 4 məktubda Qimir ölkəsinin sakinlərinin (akkadca: **gimirraa**) lokal döyüşlərdə Urartu qoşunlarını məğlub etdikləri bildirilir [Медведская, 2018, с.214; Qaşqay, 2006, s.60]. “Kimmer” etnonimi hətlərin dilinin leksikonundakı **gimra** (və ya **gimmara**) “tarla”, “düzən ərazi”, “çəmən” [Фридрих, 1952, с.34, 50, 58; Dinçol, 1970, s.52] sözü əsasında izah oluna bilər. Ola bilsin ki, kimmerlər həqiqətən də etnik adlarını yaşadıkları coğrafi mühitə uyğun almışlar. Müqayisə üçün deyək ki, ruslar türkmənşəli köçəri qıpçaqları (=kumanları)

«половец», «половцы» (< «поле» («çöl») sözündən) adlandırırdılar.

Kütləvi əhali yerdəyişmələri haqqında məlumat verən Herodot (103, IV, 1-4, 10-13) qeyd edir ki, öncə kimmerlər skiflərin təzyiqinə tab gətirməyib yaşadıqları yerləri tərk etmişlər. Müəyyən vaxtdan sonra massaget tayfası ilə müharibədən məğlub ayrılan skiflər də əvvəlki vətənlərini tərk etməli və kimmerlərin torpaqlarına köçməli olmuşlar. Qərbi Azərbaycanın Qəmərli adlı toponimləri də kimmerlərin etnik adına bağlana bilər.

2. Şəki (Sisianda/Qarakilsədə kənd). E.ə. VIII-VII əsrlərdə bu bölgədə siyasi birlikləri mövcud olmuş sak-skif etnik qrupunun adı ilə əlaqələndirilir. Bu etnik qrupu aşşurlular **aşguza** və ya **işkuza** (hər iki halda ismin yiyəlik hal formasında), qədim yəhudilər **şkz**, parsılar (qədim farslar) **saka**, elamlılar rəsmi Əhəməni terminologiyasına uyğun olaraq **şakka**, yunanlar isə **Σκυθαί** adlandırırdılar. Kəndin adı iranmənşəli formadan törəmədir. Herodot da yazır ki, (VII, 64) farslar bütün skif tayfalarını «sak» adlandırırdılar. Strabon skiflərin məskunlaşdığı bölgəni «Sakasena» adlandırır. Sakasenanın lokalizasiyası ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Səbəbi odur ki, «Sakasena» adı nəzəri baxımdan skiflərin məskunlaşdığı istənilən bölgəyə, o cümlədən Sisiandakı Şəkiyə də şamil oluna bilər. Skiflərin Cənubi Qafqazda ilk məskənlərini Urartu mətnlərində axtarmaq cəhdləri tamamilə məntiqli görünür. I Arqıştinin yazılarında e.ə.784, 778-ci illərdə Mannanın şimal hüduqlarında aparılan döyüşlərlə əlaqədar **ir-ki-uz-ni** işarələri ilə ifadə olunan «ölkənin» işğalından sonra Urartu ordusunun «Aşşur ölkəsinin dağlarına çatdığı» bildirilir [Меликишвили, 1960, с. 248, 252; Арутюнян, 2001, № № 173, 174 B2; Qaşqay, 2006, s.112]. Deyildiyi kimi, o dövrün kalliqrafiyası **-İR-** işarəsinin **-SA-** kimi oxunuşunun mümkünlüyünü nəzərə alaraq qeyd olunan işarələr qrupunun **sa-ki-uz-ni** («Sakların ölkəsi») formasında oxunmasını daha məntiqli hesab edirik. Sakiuni ölkəsi Göyçə gölündən cənubda lokalizə olunur [Меликишвили, 1960, с.430; Diakonoff, Kashkai, 1981, p.32].

Toprakkaladan (Şərqi Anadolu, qədim Rusahinili) tapılan I Rusaya məxsus yazıda İşkuqulu vilayətinin hökmdarının oğlu Şaqanın

(ismin yazıldığı işarələr qrupu **sa-ka** («Sak» etno-antroponimi) kimi də oxuna bilər) Manna-da Aka adlı birinin yerinə təyinat almasından bəhs olunur [Меликишвили, 1960, № 286; Дьяконов, 1963, № 12, с.38-39, 80-83; Qaşqay, 2006, s.119].

5. Manna mənşəli etno-toponimlər.

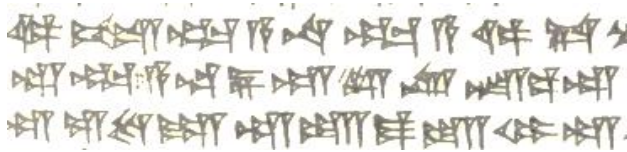
1. Qafan (Qərbi Zəngəzurda şəhər). Toponim Mannadakı Kabani (**Ka-a-ba-ni**) şəhərinin adı ilə müqayisə olunmalıdır.¹⁵ Manna şəhəri Aşşur hökmdarı II Sarqonun (e.ə. 722-705) «Tanrı Aşşura məktub»unda (bax: şəkil 3-də orta sətirdə) Ziqirtu vilayətinin tərkibində göstərilib [Qaşqay, 2006, s.70]. Bu şəhər Strabonun «Coğrafiya» əsərində Elimaidanın (antik dövrdə eliməy tayfasının məskunlaşdığı ölkə) 3 vilayətdən biri kimi «Qabiena» formasında qeydə alınıb (bax: şəkil 2, III sətir). Bu məntəqə Siciliyalı Diodorun əsərində iki dəfə (XIX, 26, 1 və XIX, 34, 7) və Polienin əsərində (IV, 6, 13) xatırlanır [Potts, 1999, p.380]. Toponimin etimologiyası qaranlıqdır. Vaxtı ilə Z.Yampolski eliməyləri «şimali elamlar» adlandırmışdır [Ямпольский, 1957, с.199-208]. Elimaida xoronimi e.ə. VIII-VII əsrlərdə Şimali Luristanda elammənşəli sülalə tərəfindən idarə olunan Ellibi/Ellime şahlığının adı ilə eynilik təşkil edir.

¹⁵ II Sarqonun e.ə. 714-cü il Manna-Urartu hərbi yürüşünü tərənnüm edən «Tanrı Aşşura məktub»unda xatırlanır [Qaşqay, 2006, s.70]. Mesopotamiyanın mixi yazı sisteminə **-f-** səsini ifadə edən xüsusi işarə olmadığından əcnəbi adların yazılışı zamanı mirzələr bu səsi adekvat olaraq **-p-** fonemi vasitəsi ilə bildirirdilər. Manna hakim elitasının quti dili hurri və biayni dillərinə yaxın idi. Maraqlıdır ki, hurri və biayni tayfalarının məskunlaşdığı Şimal-Şərqi Anadolu coğrafiyası üçün deyilən fonografik xüsusiyyət, yəni **-f-** səsinin **-p-** fonemi vasitəsi ilə ifadəsi, səciyyəvi idi. Bunu bölgənin toponimikasının yunan qrafikası ilə yazılışı da təsdiq edir. Məsələn, Strabonun məlumatına görə Armeniya şahlığının hökmdarı I Artaksi təqribən e.ə. 187-ci ildə atropetənililərin 3 vilayətini – Favnitida, Basoropeda və Kaspiananı – işğal edib dövlətinin tərkibinə qatmışdır. Birinci vilayətin adı hurru-biayni mənşəli **babane** (və ya **papane**) «dağ» sözündən törəmədir. Alimlər bu vilayəti indiki Təll-Favan ilə eyniləşdirirlər.¹⁵ O da nəzərə alınmalıdır ki, Mesopotamiya mənşəli mixi yazı sisteminə samit səslərin kar, cingiltili və emfatik formaları arasında qrafik fərq qoyulmurdu. Deyilənlər Kabani şəhərinin orijinal adının, yəni manna-hurru-biayni orfoqrafiyasında səsləniş formasının Qafan olduğunu söyləməyə əsas verir; yazılışdakı sonuncu **-i** səsi hecalı mixiyazı sisteminə **Nİ** işarəsinin təsiri ilə izah olunmalıdır.

φυεῖς εἰσβολαί· ἐκ μὲν τῆς Μηδίας καὶ τῶν περὶ τὸν Ζάγρον τόπων διὰ τῆς Μασσαβατικῆς, ἐκ δὲ τῆς Σουσίδος διὰ τῆς Γαβιανῆς (ἐπαρχίαι δ' εἰσὶν αὗται τῆς Ἑλυμαίας ἣ τε Γαβιανῆ καὶ ἡ Μασσαβατικῆ), τρίτη δ' ἐστὶν ἡ ἐκ τῆς Περσίδος. ἔστι δὲ καὶ Κορβιανῆ³ ἐπαρχία τῆς Ἑλυμαίδος. ὅμοροι δ' εἰσὶ τούτοις Σαγαπηνοὶ τε καὶ

Şəkil 2. Strabonun “Cöğrafiya”sından fraqment

2. Gorus (Qərbi Zəngəzurda şəhər). Toponim Mannanın Qurrusuba şəhərinin¹⁶ adı ilə (**gur-ru-su-ba**) müqayisə oluna bilər. Manna şəhəri II Sarqonun “Tanrı Aşşura məktub”unda (bax: şəkil 3, orta sətir, Kabani çəhərindən sonra) Ziqirtu vilayətinin tərkibində göstərilib [Qaşqay, 2006, s.70]. Manna şəhərinin adı iki komponentlidir: **gurus+uba**. Sonuncu komponent biayni leksikonunda **eba** (“ölkə”, “vilayət”) formasında qeydə alınıb [Дьяконов, 1951, № 49].¹⁷

Şəkil 3. “Tanrı Aşşura məktub”dan fraqment

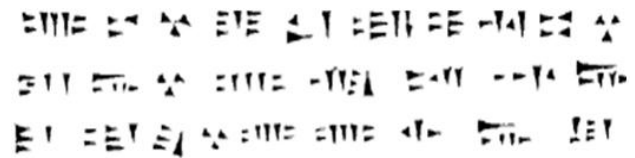
Şəhərin adındakı birinci komponent (**gurus**) elmə məlum hurri-biayni leksikonundan izah olunmur; ola bilsin ki, şumerlilərin **quruş** (əvvəllər “döyüşçü”, sonralar “mükəlləfiyyətli işçi” mənalarını bildirmişdi) termininə bağlanmalıdır. Bu məntiqə şəhərin adı “Döyüşçülər (və ya işçilər) məkanı” kimi mənalandırıla bilər. **Qurus** termini Qursalu kəndinin (Hamamlı/Spitak rayonunda) adında da nəzərə

¹⁶ “Tanrı Aşşura məktub”da xatırlanır [Qaşqay, 2006, s.70]. Kabani və Qurrusuba şəhərləri Mannanın şimal-şərq vilayətlərindən olan Ziqirtunun ərazisində, Təbrizdən bir qədər cənubda yerləşməklə Mitatti adlı canişin tərəfindən idarə olunurdu. E.Herzfeld Qurrusuba toponimini idiki Qarrus məntəqəsinin (Təbrizin yaxınlığında) yerində lokalizə edir [Herzfeld, 1938, s.174].

¹⁷ Hurri-biayni və Elam kimi qədim dillərdə **-o-** səsi, mixi yazı sistemində müvafiq işarə olmadığından, yazılış zamanı **-u-** fonemi ilə əvəz olunurdu. Morfoloji baxımdan **Gurrusupa<Gurrus+eba**; sonuncu komponent biayni sözü **eba-ni** “məskən” termini ilə müqayisə oluna bilər. Məhz Urartu təsirinin nəticəsində **eba-** komponenti **-ova** formasında Anadolunun müasir toponimikasında (Güzelova, Yalova, Çukurova) qalmaqdadır.

çarpır. ¹⁸ Ehtimal ki, **qurus** komponentli toponimlər e.ə. XV əsrin hurri mətnlərində qeyd olunmuş Kurzu teonimi (tanrı adı) ilə [Laroche, 1980, p.156] əlaqələndirilməlidir.

3. Uşi (Əştərek rayonunda kənd). I Arqıştinin salnaməsində (bax: şəkil 4, III sətir) xatırlanan Uuşi-ni toponimi ilə müqayisə oluna bilər. Həmin mətnə bu yer Mannanın Aşkaia və Uqıştini (=II Sarqonun “Tanrı Aşşura məktub”unda Uşkaia və Uişdiş) vilayətləri ilə yanaşı qeyd olunub [Qaşqay, 2006, s.113].

Şəkil 4. I Arqıştinin salnaməsindən fraqment

4. And (Vedibasarda kənd). Andia (Mannanın şimal-şərq vilayəti)¹⁹ və Andia-be (Anadolunun şimal-şərqində Nairi hərbi birliyinə daxil olan 23 ölkədən biri) toponimləri ilə müqayisə oluna bilər [Дьяконов, 1951, № 10].

5. Şamb (Sisianda oykonim). Lullubi məskənlərindən olan Sumbi (və ya Sunbi) Zamuadan şərqdə yerləşməklə Allabriya və Mannanın Surikaş vilayəti ilə sərhədlənirdi. İndiki Sərdəştlə Rəvandiz arasında, ya da Bane şəhərindən şimalda lokalizə olunur [Qaşqay, 2006, s.86; Медведская, 2018, с.138].

6. Sınıx (Ağbaba rayonunda kənd). Mannanın Surikaş nahiyyəsinin inzibati mərkəzi Sinihini qalasının adı ilə müqayisə oluna bilər. Sinihini indiki Simaxın yerində (Banəhdən təqribən 10 km şimal-qərbdə) lokalizə olunur [Дьяконов, 1956, с.175; Levine, 1974, p.114].

7. Muğan (ermənilər Hovtameç adına dəyişiblər; Eçmiədzin rayonunda kənd). III Tiqlatpalasarin salnaməsində xatırlanan Mukania (**mu-qa-ni-a**) vilayətinin adı ilə

¹⁸ Toponim **gurus+alu** komponentlərindən yaranıb; sonuncu komponent Akkad dilində “şəhər”, “icma” mənasındadır.

¹⁹ Andiya Mannanın şimal-şərq istiqamətində son vilayəti olmaqla Səfidrud (və ya Qızılızən) çayından Xəzərin sahillərindəki uzanan geniş düzən ərazini əhatə edirdi [Дьяконов, 1956, с.165]. Andiyanın şimal hədudlarının Ərdəbiləyə uzandığını ehtimal etmək olar. Ola bilsin ki, Andia toponimi Xalxaldan 3 km şimalda yerləşən Andabil kəndinin adının praformasındadır.

[Luckenbill, 1968, Vol. I, § 776] müqayisə oluna bilər. Müqayisəyə Herodotun “Tarix”ində qeydə alınmış mük tayfasının adı da cəlb oluna bilər. Əsərdə verilən məlumatdan görünür ki, müklər saqartılar²⁰, utilər və digər tayfalarla birgə Əhəmənilər imperiyasının XIV satraplığında təmsil olunmuşlar və e.ə. V əsrin son rübündə imperiyanın digər təbəələri ilə bərabər Kserksin ordusunda Yunanıstana yürüş etmişlər. Bəzi alimlər “Muğan” coğrafi terminini müklərin etnoniminə bağlayırlar [Алиев, 1989, c.8; Меликов, 2003, c.122-124]. Müklərin Qərbi Azərbaycanın müəyyən ərazisində yaşadıklarını da istisna etmək olmaz.

6. Naməlum mənşəli etno-toponimlər

1. Aza etno-toponimi. Tarixi cənub torpaqlarımızdan köç edən etnik qruplardan biri də aza tayfası olub. Urartu hökmdarı I Arqıştinin mətnlərində Aza tayfasının ölkəsi” (**m’a-za-i-ni KUR.-ni** (hecalı-ideoqrafik yazılış **m’a-za-i-ni eba-ni** kimi oxunur) xatırlanır [Меликишвили, 1960, №№ 127, 142]. Bu ölkə Kiçik Ağrı vadisində lokalizə olunur [Diakonoff, Kashkai, 1981, p.99; Арутюнян, 1985, c.13-14].²¹ I Rusanın Sovinar kitabəsində “gölün qarşı sahilində, uca dağlarda” yerləşən 19 ölkə arasında Azameruni (**a-za-me-ru-ni**) xatırlanır [Меликишвили, 1960, № 266; Qaşqay, 2006, s.117-118]. Toponim **aza+meruni** (=elamca **murun, muru** “torpaq”) sözlərinin kombinasiyasından yaranıb. Ola bilsin ki, lullubi ölkəsi Zamuanın bəzi coğrafi adları, məsələn, Azira oronimi, Azari (karvan yolu üzərində şəhər) toponimi, Mannada Aza hökmdar ismi, Azakanani (**a-za-ka-na-ni**) şəhər adı [Zadok, 2002, p.92; Qaşqay, 2006, s.101]²², Naxçıvanda Aza kəndinin adı da aza etnik qrupuna şamil edilməlidir.²³

²⁰ Manna vilayəti Ziqirtunun sakinləri ilə eyniləşdirilə bilər. Onlar e.ə. 719-714-cü illərdə Mannada baş verən vətəndaş müharibəsinin fəal iştirakçılarından olmuşlar.

²¹ Sabuuni və Arqıştininli şəhərləri Aza ölkəsinin ərazisində salınmışdır.

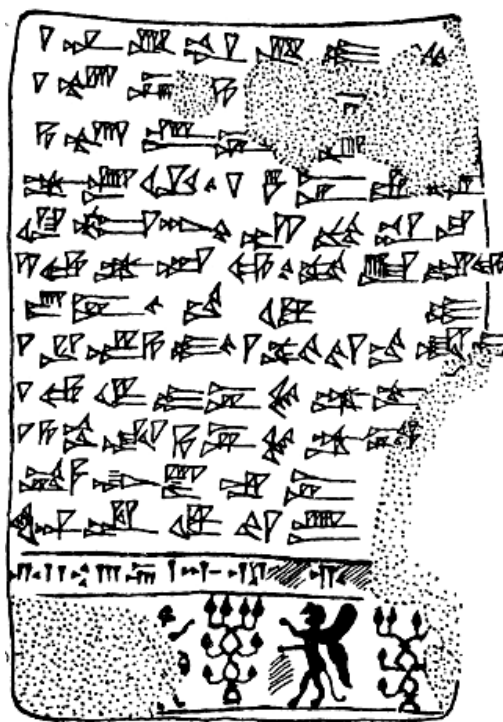
²² Azakanani toponimi **aza** (etnonim) + **akan** (İran dillərində toponimik formant) elementlərinin kombinasiyasından yaranıb.

²³ Aza ismini daşıyan ən qədim şəxs e.ə. XX yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb. Elam dövlətinin paytaxtı Suzdan tapılan bir möhür üzərində “Böyük xanım Mekubi Aabanda...Aza – İd-[...] oğlu, mirzə, onun qulu” ifadəsi həkk olunub [Potts, 1999, p.147].

Deyilən faktlar Zamuada, Mannada və Kiçik Ağrı vadisində (Qərbi Azərbaycanda) elamlılara və lullubilərə (elamlıların genetik qohumlarına) yaxın olan eyni etnik qrupun, aza tayfasının yaşadığını söyləməyə əsas verir.

2. Vedi (Kiçik Ağrı vadisində). Qırmızı-təpədən tapılan və III Sardurinin dövrü ilə tarixlənən bir təsərrüfat mətnində (bax: şəkil 5) Vedi tayfasından (**m’u-e-di-ni-še**) olan hakim xatırlanır. Mətnə Kudu şəhərinin şərabxanasında çalışan Hukay və Kutubile adlı iki qulun evlərinə geri qaytarılmasından bəhas olunur [Дьяконов, 1963, № 1 c.32, 43, 135; Арутюнян, 2001, № 428].²⁴

Tayfanın məskunlaşdığı ərazi Ağrı dağı ətəyindən İrəvan çuxurunadək uzanırdı. İndiki Ermənistan ərazisində vaxtı ilə Azərbaycan türklərinin kompakt yaşadıkları Böyük və Kiçik Vedi kəndlərinin adı bu etnikondan yaranmışdır.²⁵

Şəkil 5. Urartu hesabat sənədi

²⁴ Yazılış forması “Vediyə məxsus” kimi mənalandırılır. II Rusanın yazılarının birində bu yer **U2-i-du-a-i-ni** (“Vedilərin yeri”) formasında qeyd olunub [Меликишвили, 1960, № 266].

²⁵ Nəzərə almaq lazımdır ki, mixi yazı sistemində -v fonemi üçün xüsusi işarə olmadığından onu bəzən -u səsini bildirən işarə ilə ifadə edirdilər.

3. Pul (Sisyan rayonunda kənd). E.ə. IX əsrin sonunda İlanlıdağ qayalarından birinə (Culfa rayonu) həkk olunmuş 5 sətirlik Urartu kitabəsində qeydə alınmış Puluadi ölkəsinin adını xatırlanır [Арутюнян, 2001, № 39a; Qaşqay, 2006, s.107]. Təxminən 50 il sonra itaətdən çıxmış Puluadi vilayətini yenidən Urartunun nəzarətinə qaytarmaq üçün hərbi əməliyyatlar aparılmışdır. Puluadi Cənubi Azərbaycanda Qaradağ (və ya Arazbaran) mahalının qərbində yerləşirdi və inzibati mərkəzi Libliuni şəhəri (Əhərdən 34 km qərbdə, indiki Sığındil kəndinin yerində) idi. Urartu qoşunları Puluadidən keçən yolla Qərbi Zəngəzur bölgəsinə daxil olurdular [Əlimirzəyev, 2013, s.112-114]. Puluadi toponimi Aşşur mətnlərinin birində Mannanın şimal həddlərində, Urartu ilə sərhəd yaxınlığında yerləşdiyi bildirilən Pulua adlı məntəqə ilə eyniləşdirilə bilər [Qaşqay, 2006, s.47].²⁶ Nəzərdən keçirilən toponimlər puli etnonimi²⁷ ilə bağlı yaranıb.

Toprakkaladan (Türkiyə) tapılmış bir Urartu mətnində xatırlanan Puliu etno-toponimi ilə (**KUR. pu-li-u₂-hi**) müqayisə oluna bilər. Mətnə İşkuqulu vilayətinin şahının kiçik oğlu Şaqanın (ismin yazıldığı işarələr qrupu **sa-ka** (“Sak” etno-antroponimi) kimi də oxuna bilər) Mannada Aka adlı birinin yerinə təyinat almasından bəhs olunur [Дьяконов, 1963, № 12, c.38-39, 80-83].

4. Urud (Sisianda kənd). Urartu hökmdarı II Sardurinin (e.ə.764-735-ci illər) Aşağı Zağalı kəndindən²⁸ tapılan 9 sətirlik qayaüstü kitabəsində hərbi yürüşün son məntəqəsi kimi xatırlanan Urtehi ölkəsi ilə (**ur-te₃-hi KUR.-ni-[e]**) müqayisə oluna bilər [Меликишвили, 1960, № 161; Арутюнян, 2001, c.265, № 250]. Urtehi

ölkəsi Göyçə gölündən cənub-qərbdə, ya da cənub-şərqdə lokalizə olunur [Меликишвили, 1954, c.56; Меликишвили, 1960, c.420; Арутюнян, 1985, c.37, 211-212].

Bəzi tədqiqatçılar haqlı olaraq hesab edirlər ki, toponimin əsasını **urte-** sözü təşkil edir [Diakonoff, Kashkai, 1981, p.96]. Urartu mətnlərində xatırlanan bir çox yer adları kimi, Urtehi toponimi də morfoloji baxımdan ismi sifətdir; bu qrammatik kateqoriya ismə **-hi** adyektiv şəkilçinin qoşulması ilə əmələ gəlir.²⁹ Bu tip yer adlarının toponimik formantla (**-ni**) tamamlandığı hallar da qeydə alınıb [Мещанинов, 1937, c.73-74; Мещанинов, 1978, c.227-231].³⁰ Urtehi toponimi hurricə **uruthi** “mis” sözündən törəmədir. Hesab olunur ki, termin hurri leksikasına şumerlilərin dilindən (**urudu**) keçib [Laroche, 1980, p.286; Хачикян, 1985, c.52]. Lakin, şumerlilərin məskunlaşdığı Cənubi Mesopotamiyada mis yataqları yoxdur. Deməli, onlar bu metalın adını ya miqrasiya zamanı özləri ilə ana vətənlərindən gətirmişlər, ya da hansısa yerli substrat dildən mənimsəmişlər. Bu izah Urtehi ölkəsinin yerləşdiyi bölgədə, Göyçə gölündən cənubda (Qərbi Zəngəzurdə) mis yataqlarının olması ilə təsdiqlənir. Məsələn, Qafan rayonu mis-molibden yataqları ilə məşhurdur. Rayonun Qacaran şəhərində 1951-ci ildən dağ-mədən və əlvan metallurgiya kombinatı fəaliyyət göstərir. Ola bilsin ki, Qərbi Zəngəzurdə vaxtı ilə azərbaycanlıların kompakt yaşadığı Urud kəndinin (Qarakilsə/Sisyan rayonunda) adı da **urudu** (“mis”) termini ilə bağlı olub [Əlimirzəyev, 2022a, s.23].³¹

5. Əldərə (ermənilər Alvand adlandırır; Məğridə kənd). Aludere (**a-lu-de-ri-i-e**) şəhər adı ilə müqayisə oluna bilər. Urartu hökmdarı Menua burada əzəmətli qala inşa etdirmişdir

²⁶ Manna və qonşu bölgələrin toponimikası üçün **-t/-d** sonluğu xarakterikdir: Zirtu/İzirtu, Baruata (=Bir-barrua), Zigirtu, Laruete, Arsita (=Harşi), Kumurda, Zakruti, Sanqibutu, Meišta, Kinquhtu/Qanquhtu, Puluadi, Zamuanın İritu, Suritu kimi yer-yurd adları və s. Bu baxımdan **-t** lullubilərin dilində toponimik formant hesab oluna bilər [Меликишвили, 1954, c.40-41].

²⁷ Etnonim e.ə. II minilliyin ortalarında Qara dənizin cənub sahilləri yaxınlığında məskunlaşan hind-Avropa mənşəli palay tayfasının adını xatırladır.

²⁸ Aşağı Zağalı Göyçənin cənub-şərq sahili yaxınlığında, Kolanı (və ya Kirlanı < Gölyanı) və Alçalı kəndləri arasında yerləşir. Ermənilər kəndin adını dəyişib “Tsovak” qoyublar.

²⁹ Bu infiks rus dilindəki “-евый”, “-овый”, “-ский” kimi şəkilçilərə uyğun gəlir. Məsələn, **hiiaruhi** “qızıllı” (< **hiiaru** “qızıl”; dilimizdə işlənən *əyar* sözü ilə müqayisə oluna bilər), **aštuhi** “qadına məxsus” (rusca «женский» < **aštu** “qadın”) [Хачикян, 1985, c.68].

³⁰ Müqayisə et: **Etüu-ni**, **Etüu-hi**, **Etüu-hi-ni**. Etnoxoronimin “uti” tayfa adı ilə əlaqələndirilir [Капанцян, 1940, c.9].

³¹ R.Əlizadə Urud kəndinin adını Urartu hökmdarı II Argıştinin (e.ə. 713-685) Ərəfsə kəndində tapılan kitabəsində xatırlanan İrdüa şəhərinin adı ilə müqayisə edir [Əlizadə, 2023, s.15].

[Меликишвили, 1960, №№ 372, 373, 374. Türkçə “Ala dəre”].

6. Axuryan (azərbaycanlılar Düzkənd adlandırıldılar). Əslində “Axuryan” ermənimənşəli ad sayılmamalıdır və I Arğıştinin bir kitabəsinə də xatırlanan Ahuriani (**a-hu-ri-a-ni**) məntəqəsinin adı ilə [Меликишвили, 1960, № 130] müqayisə oluna bilər. Ola bilsin ki, məntəqənin adının (**-ni** sonluğu toponimik formantıdır) biayni və erməni formaları türk dillərindəki *oxur* (=heyvan bəslənən yer) sözündəndir.

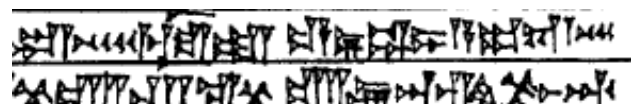
7. Sunik. 1975-ci ildə Sisian rayon mərkəzindən 17 km cənub-qərbdə yerləşən Ərəfsə kəndində, Tanaat məbədinin xarabalıqları yaxınlığında Urartu hökmdarı II Arğıştinin 54 sətirlik daş sütunu tapılmışdır. Mərz daşı olan sütunun üzərindəki mətnə Urartu qoşunlarının Etiuni ölkəsini (uti tayfasının məskunlaşdığı bölgə) tərk etdikdən sonra Suluku (**su-lu-ku**) ölkəsinə daxil olduqları bildirilir. Adının fonetik bənzərliyinə görə Suluku orta əsr erməni mənbələrində qeyd olunan Sünikin ərazisində lokalizə olunur [Diakonoff, Kashkai, 1981, p.77]. Toponimin yazılışında orta hecanı ifadə edən işarənin sonu qismən zədəli olduğundan onun **-lu-** kimi oxunuşu mübahisə doğura bilər, çünki zahirən **-lu-** və **-nu-** işarələri bir-birinə çox bənzəyir [Labat, 1988, №№ 537, 536]. O da nəzərə alınmalıdır ki, biayni (Urartu dövlətinin rəsmi dili) dilinə genetik bağlılığı olan hurri dilində **-l-** || **-n-** səs paralelliyi mövcud idi. Məsələn, lullubilərin etnik adı (Urartu mətnlərində məcazi mənada “düşmən”, “barbar” anlamını işləndirdi) hurri orfoqrafiyasında **nullu** (yazılışda **nu-ul-lu**) kimi səslənirdi [Меликишвили, 1954, c.132]. Bu səbəbdən toponimin yazıldığı işarələri **su-nu-ku** (Sunuku) formasında da oxumaq və “Sünik” adının praforması kimi qəbul etmək olar.³² Maraqlıdır ki, Qafan rayonunda indi də Sünik adlı kənd qalmaqdadır [Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, 1995, s.154].

Suluku/Sunuku (=Sünik) ölkəsinin hökmdarının ismi (Zazinu) heyvətəməz dərəcədə uzun tarixə malikdir. İsmi ən qədim forması (Zazi) III Ur-Şumer dövlətinin administrativ mərkəz-

lərindən olan Puzriş-Daqan şəhərində e.ə. 2014-2003-cü illərdə tərtib olunmuş hesabat sənədində qeydə alınıb [Watson, 2011, p.44]. E.ə. XVIII əsrin birinci yarsında turukku və quti içmə başçıları Zazia ilə Zazum arasında hərbi qarşıdurmaya son qoyan diplomatik münasibətlər qurulmuşdur [Lossoe, 1959, pp.55, 57]. Zazum ismi Nuzi şəhər arxivinin (e.ə. II minilliyin ortaları) hesabat sənədlərində də qeydə alınıb [Meek, 1935, №№ 35, 108, 153, 155, 157, 161, 175]. Həmin sənədlərdə Zazia qadın, Zizia kişi isimlərinə də rast gəlinir [Gelb, Purves, MacRae, 1943, pp.175, 181]. Müqayisəyə Qizilbunda vilayətinin Zaziasu (və ya Sasiasu) qala adı da cəlb oluna bilər [Дьяконов, 1956, c.165, прим.5, c.194, прим.3]. Bu fakt Qərbi Azərbaycanda quti-turukku etno-dil mədəniyyətinin daşıyıcılarının da yaşadığına işarə edir.

8. Ərəmis (Sisian rayonunda kənd). Zahirə fonetik bənzərliyinə görə Amuşa şəhər adı Ərəmis kəndinin adı ilə eyniləşdirilir [Əlizadə, 2023, s.15]. II Arğıştinin Ərəfsə kitabəsində bildirilir ki, Sulukunu/Süniki tərk etdikdən sonra Urartu qoşunları Amuşa şəhərinə yollanmış, orada ələ keçirdiyi əsirləri Biayniyə (=Uratuya) aparmışdır [Salvini, Salvini, 2008, A 11-3; Salvini, 2009, ss. 206-209; Qaşqay, 2006, s.118-119 (qismən fərqli tərcümə verilib)].

9. Kaps (Sisian rayonunda kənd) və Qırçaq (ermənilər Həriç adlandırır; Artık rayonunda kənd). E.ə. 744-716-cı illərin Aşşur mətnlərində Bit-kapsi adlı yarımüstəqil siyasi qurum (bax: şəkil 6, II sətirdə Bit-kapsi və Bit-sanqibuti) xatırlanır, e.ə. 714-cü ildə Mannanın vilayəti kimi qeyd olunur. Bit-kapsi Mannanın Sirdiakka şəhəri ilə “güclü madalıların ölkəsi” (**KUR. ma-da-a-a dan-nu-ti**) sərhəddində yerləşirdi və inzibati mərkəzi Karkari-Hundir şəhəri olmuşdur [Грантовский, 1970, c.269-270].

Şəkil 6. III Tiqlatpalasarin salnaməsindən fraqment

Əhəməni hökmdarı I Daranın Bisütun kitabəsində (e.ə. VI əsrin sonları) etimoloji baxımdan Bit-kapsi vilayətinin adı ilə mahiyyətə eynilik təşkil edən toponimlə qarşılaşırıq:

³² Ola bilsin ki, bu ölkə Ayanis məbədinə (Van gölündən cənub-şərqdə) tapılmış Urartu kitabəsində Silukuni formasında xatırlanır [Salvini, 2008, A 12-1].

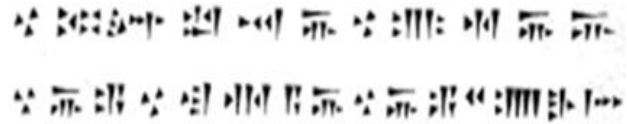
parsca **Kāpiš-akāniš**, elamca: **ka4-ap-pi-iš-ša2-ka4-nu-iš** (“Kapiş məkanı”).³³ Müəyyən olunub ki, Akkad orfoqrafiyasındakı **-š-** səsi Elam orfoqrafiyasında **-z-**, hətta **-*č-** kimi tələffüz olunurdu.³⁴ Bu qanunauyğunluqdan çıxış etsək Bit-kapsi toponimini “Kapçi icması” (“Qıpçaq məkanı” ?) kimi mənalandırmaq olar. Bit-kapsinin onomastikası qonşu bölgələrin şəxs adlarına bənzəmir. Məsələn, e.ə. 744 və 737-ci illərdə Bit-kapsiyə Kapsi adlı icma başçısının oğulları Battanu və Upaş başçılıq etmişlər. Onlardan birincisi III Tiqlatpalasara xərac vermiş, digəri onunla hərbi meydanında qarşılaşmaqdan yayınaraq dəstəsi ilə dağlara çəkilməmişdir [Дьяконов, 1956, c.195, 199; Tadmor, Yamada, 2011, № № 7, 15, 28, 35]. II Sarqonun Nəcəfabad stelası üzərindəki mətnə birinci ismin sonu pozulub [Qaşqay, 2006, s.45]. Deməli, bu şəxs Aşşur sarayına loyallığı sayəsində uzun müddət hakimiyyətini qoruya bilmişdir. Hər iki ad zahirən Batır və Ulaş kimi qədim türk isimlərini xatırladır.

10. Alvana (Meğri rayonunda kənd). E.ə. VIII yüzillikdə Zəngəzurun ərazisində Ku-Albani adlı siyasi qurum mövcud olmuşdur. Torpaqları Göyçə gölünün qərb sahili boyu uzanan Uduri-Etiuni tayfa ittifaqına³⁵ qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarla əlaqədar II Sardurinin kitabələrinin birində Kua-Albani (və ya Kuh-Albani) adlı “ölkə” (bax: şəkil 7, I sətir) yad edilir [Меликишвили, 1960, № 155F]. Həmin kitabədə bizi maraqlandıran toponim **Qu-’a-alba-ni** formasında yazılıb. Mətni tədqiq edən İ.İ.Meşşaninov belə nəticəyə gəlmişdi ki, albanların kiçik qrupunun siyasi birliyi hələ e.ə. VIII əsrdə yaranmışdı [Мещанинов, 1978, c.29; Litke 1998, 218]. Ku-Albani ölkəsini Arpaçayla Göyçə gölü arasındakı ərazidə lokalizə etmişlər [Меликишвили, 1960, c.437].

³³ Bisütun kitabəsinin məlumatına görə Kapişakaniş şəhəri Araxoziya vilayətində yerləşirdi [Меликов, 2013, c.53, 76, 80, 269]. Görünür, 200 ildən sonra qıpçaqlar Mannanın cənub torpaqlarını tərk edib Əfqanıstanın cənub-qərbinə yerləşmişlər.

³⁴ Müqayisə et: **Anšan** ~ **Anzan** (Elamın şərq vilayəti Anşan; indiki Fars ostanı), **İşirtu** ~ **Izirtu** və s.

³⁵ Güman olunur ki, Sisianın şimal əraziləri Urartu işğalları dönməsində (e.ə. IX əsrin sonu-VII əsrin ortaları) Etiuhi (və ya Etiuni, Uduri-Etiuni) adlanan siyasi birliyə daxil idi [Мещанинов, 1926, c.10].

Şəkil 7. II Sardurinin kitabəsindən fraqment

İndiyədək “Ku-Albani” yer adının morfoloji təhlili aparılmadığından onun sonralar yunanlaşdırılmış “Albaniya” termini ilə bağlılığı haqqında fərziyyə şübhə ilə qarşılanırdı. Şübhəni artıran amillərdən biri də toponimin Albaniyanın antik dövrdəki hüduqlarından kənarda lokalizə olunması ilə bağlı idi. Son zamanlar, hətta, lingvistik və qrafik mülahizələrdən çıxış edərək **-ni** sonluğunu toponimdən ayırmaq təklif olunur ki, bu halda toponim “Ku-Alba” kimi oxunur. I Rusanın Sovinar kitabəsində sadalanan 8 toponimdən ilk beşinin qarşısında etnonimi bildirən ideogram yazılıb. Yalnız “Ku-Albani” toponiminin əvvəlinə və sonluğuna Akkad məkan determinativi əlavə edilib. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, bizi maraqlandıran ölkə “Ku-Albani” [Меликишвили, 1954, c.69, 230, 267; Novruzov, 1993, s.114], digərlərinə görə isə “Ku-Alba” [Diakonoff, Kashkai, 1981, p.68] adlanırdı.

Alvana toponiminin etnik albanlarla əlaqəli olduğu daha iki faktla da təsdiqlənir.

a) “Xəzinə qapısı” adı ilə tanınan kitabədə II Sardurinin qoşunları tərəfindən Etiuni ölkəsi yaxınlığındakı Puzuni (**-ni** sonluğu toponimik formantdır) vilayətinin yağmalanmasından xəbər verilir [Меликишвили, 1960, № 155F]. Toponim **pusx (pus-hi)** etnonimindən törəmədir və Anani Şirakasiyə aid edilən “VII əsr erməni coğrafiyası” əsərində xatırlanan **pusx** adlı Alban tayfası ilə eyniləşdirilə bilər [Гейбуллаев, 1991, c. 71-72]. Puzuni vilayəti müasir Gümrü yaxınlığında lokalizə olunur [Меликишвили, 1960, c.436].

b) “Xəzinə qapısı” kitabəsində II Sardurinin e.ə. 750-ci ildə Etiuni ölkəsinə və Liki vilayətinə (**li-qi**) hərbi yürüşü təsvir olunur [Меликишвили, 1960, № 155A]. Bu vilayət Karvansara (indiki İcevan) yaxınlığında lokalizə olunur [Diakonoff, Kashkai, 1981, p. 50]. Toponim antik dövr və erkən orta əsr qaynaqlarına görə Albaniyada geniş yayılmış leq tayfasının adı ilə əlaqələndirilə bilər. Bu etnos haqqında Strabonun “Coğrafiya”sında da (XI, 5, 1) məlumat var.

Nəticə

Apardığımız səthi araşdırma müqayisə olunan coğrafi adların təsadüfi fonetik bənzərlik yox, müxtəlif tarixi proseslərin labüd nəticəsi kimi qəbul olunmalıdır. Məsələn, Kabani, Qurrusuba, Zirtu (və ya Zirte, İzirtu), Suritu (Zamuada) şəhər adlarının indiki Qafan və Gorus şəhərlərinin, eləcə də Zerti kəndinin (Laçında) adları ilə fonetik eyniliyi Manna və Aşşur dövlətlərinin süqutundan sonra (e.ə. VII yüzilliyin sonu) əhalinin şimala miqrasiyası ilə izah olunmalıdır. Görünür, mannalıların bir qismi Qərbi Zəngəzura köc etməklə əvvəlki yurd yerlərinin adlarını yeni vətənlərində məskunlaşdıqları yerə köçürmüşlər.

Ümumiyyətlə, Aşşur və Urartu kitabələrindən gətirdiyimiz toponimik müqayisələr qədim zamanlardan Azərbaycanın tarixi şimal və cənub torpaqlarında eyni etnik mənşəli əhalinin yayıldığı və uzun müddət etnik mənzərənin dəyişməz qaldığı haqqında vaxtı ilə görkəmli tarixçimiz Zelik Yampolskinin söylədiyi müddəanı bir daha təsdiq edir [Ямпольский, 1954, c.100-108]. Bəzi tədqiqatçılar Göyçə gölü hövzəsinin ən güclü hərbi-siyasi qurumu olan Uduri-Etiuni tayfa birliyinin sakinlərini – etiuniləri Cənubi Azərbaycandan şimala doğru sıxışdırılmış kutilər (və ya qutilər) hesab edirlər və ümumiləşdirici Etiuni etno-coğrafi terminini Albaniya tayfalarından olan udilərin etnik adının praforması kimi qəbul edirlər [Алиев, 1960, c.67; Меликов, 2003, c.113-114].

Mənbələrin təhlili göstərir ki, Qərbi Azərbaycan yüzillər boyu polietnik simasını qoruyub saxlamış, fərqli və qohum tayfaların yaratdıqları hərbi-siyasi birliklərlə e.ə. I minilliyin birinci yarısında xarici müdaxiləyə qarşı müqavimət göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, İ. (2002) *Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*. Bakı: Elm.
2. *Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası*. Bakı: Gənclik, 1995.
3. Əlimirzəyev, A. (2013). "Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin Urartu ilə siyasi əlaqələri tarixindən", *Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ* (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş simpozium materialları). Naxçıvan, s.112-114.
4. Əlimirzəyev, A. (2022a) – Əlimirzəyev A. "Urtehi ölkəsi: Urartu ekspansiyasının şimal-şərq istiqamətində sonuncu hədəf", *Sosial elmlər*, № 1, Bakı: Elm, s.20-25.
5. Əlimirzəyev, A. (2022b). "İrəvan şəhərinin meydana gəlməsi tarixşünaslıqda", *İrəvan neci varsa. Keçmişdən bu günə*". Bakı: Aspoliqraf LTD, s.410-422.
6. Əlizadə, R. (2023). "Qərbi Azərbaycanın qədim tarixi və mədəni irsi", *Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları*. Bakı, 20 oktyabr.
7. Qaşqay, S.M. (2006). *Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə*. Bakı: Təhsil.
8. Muradverdiyev, A. (2007). *Zəngəzur. Tariximizin yaddaşı*. Bakı: Xəzər.
9. Novruzov, Ə.İ., Baxşəliyev, V.B. (1993). *Şərurun arxeoloji abidələri*. Bakı: Elm.
10. Urud, M. (2005). *Zəngəzur*. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi.
11. Dinçol, A.M. (1970). *Eskui Anadolu dillerine giriş*. İstanbul: Edebiyat fakültesi basımevi.
12. The Assyrian Dictionary (1977). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. 10. M. Part II, Chicago, Illinois: Chicago University Press.
13. Balatti, S. (2016). "The Assyrian GİŞ me/ihru", *Neuvelle Assyriologique Brèves et Utilitaires*. №1, Paris, pp.45-48.
14. Diakonoff, I.M., Jankowska, N.B. (1990). "An Elamite Gilgameš Text from Argistihenele, Urartu (Armavir-blur, 8th century B.C.)", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, Band 80, issue 1-2, Berlin, pp.102-123.
15. Diakonoff, I.M., Kashkai, S.M. (1981). *Geographical Names According to Urtian Texts*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
16. Gelb, I.J., Purves, P.M., MacRae, A.A. (1943). *Nuzi Personal Names*, Chicago, Illinois: Chicago University Press.
17. Gelb, I. (1944). *Hurrians and Subarians*. Chicago, Illinois: Chicago University Press.
18. Grayson, A.K. (1987). *Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods*. Vol. I. Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia BC (to 1115 BC). Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.

19. Grayson, A.K. (1990). *Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods*. Vol. II. Assyrian Rulers of the Early First Millenium B.C. (1114–859 BC). Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press.
20. Hennerbichler F. (2014). “Kar-da^{ki}-ka 21st BCE. Karda land of Valiant Mountain People Central Zagros East. Terminological Analysis”, *Advances of Anthropology*, Vol. 4, pp.168-198.
21. Herzfeld, E. (1938). “Bronzener ‘Freibrief’ eines Königs von Abdadana”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, Band 9, Berlin, ss.159-177.
22. Hinz W., Koch H. (1987). *Elamische Wörterbuch*. Band I. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer.
23. *Keilschrifttexte aus Boghazköi* (1934). Band IV, Leipzig: J.C. Hinrichs.
24. Kozad, A.M. (2012). *The Beginnings of ancient Kurdistan (c. 2500-1500 BC): a historical and cultural syntesis*. Leiden University.
25. Labat R. (1988). *Manuel d'épigraphie Akkadienne (signes, syllabaires, ideogrammes)*. Paris : Paul Geuthner.
26. Laroche, E. (1980). *Glossaire de la Langue Hourrite*. Paris: Editions Klincksieck.
27. Levine, L.D. (1974). “Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros. II”, *Iran*, Vol. XII, London, pp.99-124.
28. Litke R.L. (1998). “Reconstruction of the Assyro-Babylonian God-List. AN: ^dA-num and AN: anu ša₂ awēlu”, *Text from the Babylonian Collection*. Vol. 3. New Haven.
29. Lossoe, J. (1959). *The Shemshara Tablets: A Preliminary Report*. Royal Danish Academy of Science and Letters: Kommission hos Ejnar Munksgaard.
30. Luckenbill, D.D. (1968). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*. Vol. I. New York.
31. Meek, T.J. (1935). *Excavations at Nuzi*. Vol. III. *Old Akkadian, Sumerian and Cappadocian texts from Nuzi*. London: Harvard University Press.
32. Potts, D.T. (1999). *The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an ancient Iranian state*. Cambridge.
33. Salvini, M. (2008). *Corpus dei Testi Urartei*. Rome: Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente.
34. Salvini M. (2009). “Die Ausdehnung des Reiches Urartu inter Argišti II (713-CA 685 V. Chr.)”, *Caucasian and Near Eastern Studies*, Vol. XIII, Tbilisi, pp.203-227.
35. Tadmor H., Yamada Sh. (2011). *The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period*. Vol. 1. *The Royal Inscriptions of Tiglat-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria*. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, 2011.
36. Vanstiphout, H.L. (2003). *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
37. von Soden W. (1965). *Akkadisches Handwörterbuch*. Wiesbaden: Otta Harrassowitz.
38. Weidner E. (1959). “Die Inschriften Tukulti-Ninurtas und Seiner Nachfolger”, *Archiv für Orientforschung*, Berlin.
39. Watson, P. (2011). *Birmingham Cuneiform Texts-Translations*. Part 1: *Neo-Sumerian Tablets from Umma*. Birmingham Museums and Art Gallery, 2011.
40. Zadok, R. (2002). “The Ethno-Linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period”, *Iran*, Vol. LX, London, pp. 89-151.
41. Алиев, И. (1960). *История Мидии*. Баку: Изд-во АН Аз. ССР.
42. Алиев, И. (1989). *Очерк истории Атропатены*, Баку: Азернешр.
43. Арутюнян, Н.В. (1985). *Топонимика Урарту*. Ереван: Изд-во АН. АрмССР.
44. Арутюнян, Н.В. (2001). *Корпус урартских клинообразных надписей*. Ереван: Гитутюн, НАН РА.
45. Гейбуллаев, Г.А. (1991). *К этногенезу азербайджанцев (историко-этнографическое исследование)*. I. Баку: ЭЛМ.
46. Грантовский, Э.А. (1970). *Ранняя история иранских племен Передней Азии*. Москва: Наука.
47. Дьяконов И.М. (1951). “Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту”, *Вестник древней истории*, № 2, Москва, с.255-356.
48. Дьяконов, И.М. (1956). *История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э.* Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР.

49. Дьяконов, И.М. (1963). *Урартские письма и документы*. Москва-Ленинград.
50. Дьяконов, И.М. (1967). *Языки древней Передней Азии*. Москва.
51. Канева, И.Т. (2006). *Шумерский язык*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.
52. Капанцян, Г. (1940). *Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении*. Ереван: Ереван; Изд-во гос. университета.
53. Медведская, И.Н. (2018). *История Мидийского царства (VII-VI вв. до н.э.)*. Санкт-Петербург: «Евразия».
54. Меликишвили, Г.А. (1954). *Наири-Урарту (Древневосточные материалы по истории народов Закавказья I)*. Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР.
55. Меликишвили, Г.А. (1960). *Урартские клинообразные надписи*. Москва: Изд-во Академии Наук СССР.
56. Меликов, Р.С. (2003). *Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.)*. Баку: Нурлан.
57. Меликов, Р. (2013). *Древнеперсидские надписи. Транслитерация, перевод, глоссарий*. Баку: Şərq-Qərb.
58. Мещанинов, И.И. (1926). *Доисторический Азербайджан и урартская культура*. Баку: Общество обследования и изучения. Азербайджана.
59. Мещанинов, И.И. (1937). “Восточное Закавказье времён халдских завоеваний” // *Вестник древней истории*, № 1, Москва, с.66-77.
60. Мещанинов, И.И. (1978). *Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка*. Ленинград: Наука.
61. Фридрих, И. (1952). *Краткая грамматика хеттского языка*. Москва: Изд-во иностранной литературы.
62. Хачикян М.Л. (1975). “Шумеро-хурритский словарь из Рас-Шамры как источник по хурритской диалектологии”, *Вестник древней истории*, № 3, с.21-38.
63. Хачикян, М.Л. (1985). *Хурритский и урартский языки*. Ереван: Изд-во АН. Арм. ССР.
64. Ямпольский З. (1954). “К вопросу об одноименности древнейшего населения Атропатены и Албании”, *Труды Института Истории и философии АН. Азерб. ССР.*, 1954, Том IV, Баку, с.100-108.
65. Ямпольский З. (1957). “О северных эламитах”, *Труды Музея Истории Азербайджана*, Том 2, Баку, с.199-208.

Summary

Allahverdi Alimirzayev

On the Near East parallels of ancient ethnotoponyms of Western Azerbaijan

The origin of toponyms in Western Azerbaijan (the territory of the modern Republic of Armenia) has always been of great interest to historians and philologists. Researchers admit that although the vast majority of toponyms in the region are of Turkic origin, the meaning of some of them cannot be explained from modern languages. In ancient Eastern sources there are ethnotoponyms that are consonant with the toponyms of Western Azerbaijan. They can be conditionally grouped by regions.

1. Ethnotoponyms of Eastern Anatolian origin: Mehri, Sofulu (Sapuni/Sofena), Ukuman/Kuman.

2. Toponyms of Hurrian origin: Hinzirak (< **hinzuri** "apple"), Purulu (< **purli** "house"), Patrinj (< **patari** "city").

3. Toponyms of Lullubean-Elamite origin: Shengavit (< lullubian **zanga** "black"), Kurud (< elamian **karad** "old").

4. Ethnotoponyms of Cimmerian and Scythian origin: Gyumri (Assyrian: gimirraa: ethnonym of the Cimmerians), Sheki (< Old Persian *saka*: ethnonym of the Scythians).

5. Ethnotoponyms of Mannean origin: Gafan (the city of Kabani in Manna or the city of Gabiena in Elimea (Southern Manna), Gorus (the city of Gurrusuba), And (Andia province), Shamb (Sumbi province), Sinikh (Sinihini fortress).

6. Ethnotoponyms of unknown origin: Aza (in Urartian texts: m'azaini ebani, azameruni), Vedi (in the inscription of Sarduri III: muedini), Kaps (in Assyrian texts: Bit-Kapsi, in Old Persian texts: Kāpiš-akāniš), Alvana (in the text of Sarduri II Kuh-Albani), etc.

Our superficial study should be viewed as an inevitable result of ethnopolitical processes, and not as a random phonetic similarity of the compared geographical names. For example, the similarity with the toponyms of Manna should be explained by the migration of the population after the collapse of this kingdom (late 7th century BC) to the north. Some ethnotoponyms are of local origin.

Keywords: *West Azerbaijani toponyms, Assyrian texts, Urartian inscriptions, etymology, Mannean cities, ancient ethnic groups.*

Резюме

Аллахверди Алимирзаев

О переднеазиатских параллелях древних этнотопонимов Западного Азербайджана

Происхождение топонимов Западного Азербайджана (территория современной республики Армения) всегда вызывало большой интерес у историков и филологов. Исследователи признают, что, хотя подавляющее большинство топонимов в регионе имеют тюркское происхождение, значение некоторых них невозможно объяснить из современных языков. В древневосточных источниках встречаются этнотопонимы, созвучные топонимам Западного Азербайджана. Их можно условно сгруппировать по регионам.

1. Этнотопонимы восточноанатолийского происхождения: Мехри, Софулу (Сапуни/Софена), Укуман/Куман.

2. Топонимы хурритского происхождения: Хинзирак (< *hinzuri* «яблоко»), Пурулу (< *purlu* «дом»), Патриндж (< *pataṛi* «город»).

3. Топонимы луллубейско-эламского происхождения: Шенгавит (< лулл. *zanga* «черный»), Куруд (< элам. *karad* «старый»).

4. Этнотопонимы киммерийского и скифского происхождения: Гюмри (ассирийское: *gimirraa*: этноним киммерийцев), Шеки (древнеперсидское *saka*: этноним скифов).

5. Этнотопонимы маннейского происхождения: Гафан (город Кабани в Манне или город Габиена в Елимее (Южная Мanna), Горус (город Гуррусуба), Анд (провинция Андия), Шамб (провинция Сумби), Синих (крепость Синихини).

6. Этнотопонимы неизвестного происхождения: Аза (в урартских текстах: *m'azaini ebani*, *azameruni*), Веди (в надписи Сардури III: *muedini*), Капс (в ассирийских текстах: *Bit-Kapsi*, в древнеперсидских текстах: *Kāpiš-akāniš*), Альвана (в тексте Сардури II Kuh-Albani) и др.

Наше поверхностное исследование следует рассматривать как неизбежный результат этнополитических процессов, а не как случайное фонетическое сходство сравниваемых географических названий. Например, сходство с топонимами Манны следует объяснять миграцией населения после распада этого царства (конец VII в. до н.э.) на север. Некоторые этнотопонимы местного происхождения.

Ключевые слова: *западноазербайджанские топонимы, ассирийские тексты, урартские надписи, этимология, маннейские города, древние этносы.*